

EMOTSIONAL HOLAT BILDIRUVCHI MAVHUM OTLARDA VAQT YO'NALISHI VA SUBYEKT MUNOSABATI

Saparova Moxira Fayzullayevna

G'arb tillari va adabiyoti kafedrası, Filologiya fakulteti,
Ma'mun universiteti.

Sultonova Sadoqat Shavkat qizi

G'arb tillari va adabiyoti kafedrası, Filologiya fakulteti,
Ma'mun universiteti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23593594>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi umid, qo'rquv va sog'inch mavhum otlari vaqtga munosabat, kechinma egasi va nutqiy vazifa mezonlari asosida qiyoslanadi. Tadqiqot lug'at izohlari va ulardagi qo'llanish namunalari bilan cheklangan sifat tahliliga tayangan. Tahlil umidning kutilayotgan ijobiy natija bilan, qo'rquvning xavf yoki tahdidni baholash bilan, sog'inchning esa ayni vaziyatda yonida bo'lmagan yaqin obyektga intilish bilan bog'lanishini ko'rsatadi. Vaqt belgisi mutlaq tasnif mezonlari emas: qo'rquv hozirgi vaziyatdan ham tug'ilishi, sog'inch esa kelajakdagi uchrashuv istagini ham faollashtirishi mumkin. Taklif etilgan besh o'lchamli tavsif kichik tanlamadagi ma'no farqlarini izohlashga xizmat qiladi; chastota va umumtil miqyosidagi xulosalar uchun alohida korpus tadqiqoti zarur.

Kalit so'zlar: mavhum ot, emotsional holat, umid, qo'rquv, sog'inch, vaqt yo'nalishi, semantik valentlik, pragmatika.

Abstract. This paper compares three Uzbek abstract nouns of emotion—umid (hope), qo'rquv (fear), and sog'inch (longing)—in terms of temporal orientation, experiencer, object, and discourse function. The study is a qualitative, lexicographically grounded microanalysis. Hope tends to involve an anticipated desirable outcome; fear involves the appraisal of threat; longing refers to an absent valued person, place, or past experience. These orientations are tendencies rather than invariant lexical features. The proposed analytical dimensions offer testable hypotheses for future corpus research; no frequency claims are made here.

Keywords: abstract noun, emotion, temporal orientation, experiencer, semantic valency, Uzbek.

Kirish

Mavhum otlar bevosita ko'rish yoki ushlash mumkin bo'lmagan holat, munosabat va tushunchalarni nomlaydi. Ular orasida emotsional holat nomlari alohida o'rin tutadi: bunday birlikning ma'nosi uni boshdan kechiruvchi shaxs, hisning manbai va vaziyatning baholanishi bilan birga ochiladi. Umid, qo'rquv va sog'inch bir semantik maydonga mansub bo'lsa-da, ularning munosabat obyektlari hamda vaqtga bog'lanishi bir xil emas. Shu farqlarni umumiy "ijobiy" va "salbiy" bo'yoq bilan cheklash nutqdagi ma'no nozikliklarini yashiradi.

M. Hakimova o'zbek tilidagi holat ma'noli abstrakt nomlarni ruhiy, aqliy va jismoniy holat guruhlarida tavsiflaydi [1]. Uning abstrakt so'zlar sinonimiyasiga oid ishida ma'no hajmi, konnotatsiya va qo'llanish doirasi o'rtasidagi farqlar ko'rsatiladi [2].

Kognitiv tadqiqotlar ham emotsional va lingvistik axborotning mavhum so'zlarni anglashdagi o'zaro aloqasini muhokama qiladi [3].

Ushbu maqola mavjud tasnifni takrorlash o'rniga uch birlikning vaqt yo'nalishi hamda kechinma subyekt va obyektiga munosabatini qiyoslashni maqsad qiladi.

Material va metod

Material sifatida umid va sog'inich so'zlarining izohli lug'atdagi maqolalari, qo'rqmoq fe'lining korpus-lug'at izohi, shuningdek, qo'rquv bilan bog'liq darajalanish qatori va ayrim illustrativ qo'llanishlar tanlandi [5–8]. Lug'at misollaridagi asar nomlari hamda mualliflar faqat lug'atning o'zida berilgan ma'lumot sifatida qabul qilindi; asarlarning asl nashrlari mustaqil ravishda kollatsiya qilinmadi. Matnda “tahliliy misol” deb ko'rsatilgan gaplar muallif tomonidan lingvistik kontrastni ochish uchun tuzilgan bo'lib, autentik korpus dalili sifatida ishlatilmaydi.

Tahlil birligi alohida so'z emas, balki “kechinma egasi — emotsiya nomi — obyekt yoki sabab — baho — nutqiy vazifa” tizimidir. Lug'at izohidan denotativ tayanch ajratildi; keyin tanlangan birikmalar qatnashchilar tarkibi va vaqtga yo'nalishi bo'yicha qiyoslandi. Bu usul sifat mikrotahlili bo'lgani uchun miqdoriy chastota, tarixiy tarqalish yoki butun o'zbek tiliga xos ustuvor model haqida xulosa chiqarmaydi. Emotsiya metaforalarini freym elementlari bilan tavsiflash yondashuvi bunday farqlarni tasvirlash uchun nazariy tayanch bo'la oladi [4].

Natijalar va tahlil

1. Leksik tayanch va vaqt yo'nalishi

Izohli lug'atda umid kutilayotgan istakning ro'yobiga ishonch hamda biror natijaga intilish bilan izohlanadi [5]. Demak, uning odatiy tayanchi hali amalga oshmagan, ammo ma'qul deb baholangan natijadir. “Imtihondan muvaffaqiyatli o'tishga umidim bor” (tahliliy misol) gapida emotsiya egasi birinchi shaxs, obyekt esa taxminiy kelajak natijasidir. Umid bog'lamoq birikmasida natijani keltirishi mumkin bo'lgan boshqa shaxs yoki omil ham ko'rinadi. Bu tuzilma shunchaki quvonchni emas, imkoniyatga berilgan ijobiy bahoni bildiradi.

Qo'rquvning markazida tahdidni sezish yoki xavf ehtimolini baholash turadi. “Kechikib qolish qo'rquvi uni bezovta qildi” (tahliliy misol) gapida xavf kelajakdagi salbiy hodisa sifatida tushuniladi; “To'satdan eshitilgan ovoz uni qo'rquvga soldi” misolida esa hozirgi signal hissiyotning bevosita qo'zg'atuvchisidir. Shu sabab qo'rquvni faqat kelajak zamoniga tenglashtirib bo'lmaydi. Korpus-lug'atda qo'rqmoq “qo'rquv his etmoq” ma'nosida tavsiflangan; qo'rqinch — qo'rquv — vahima — dahshat — vahshat qatori daraja va bo'yoq farqlariga ishora qiladi [7, 8]. Mazkur qatordan har bir birlik o'zaro to'la sinonim degan xulosa chiqmaydi.

Sog'inich lug'atda sog'inich his-tuyg'usi sifatida beriladi; illyustrativ misollar orasida yaqin inson bilan ayriliq va o'tgan kunlarni eslash kontekstlari uchraydi [6]. Bunda obyekt mavjud, lekin ayni nutq lahzasida undan uzoqlik yoki unga erisha olmaslik seziladi. “U bolalikdagi uyini sog'inich bilan esladi” (tahliliy misol) o'tmishga qaytishni, “U onasi bilan uchrashishni sog'inich bilan kutdi” esa kelajakda ayriliqning tugashini faollashtiradi. Sog'inichning vaqt tuzilishi retrospektiv tayanch va prospektiv intilishning birikmasi sifatida talqin qilinishi mumkin.

2. Qiyosiy semantik model

Birlik	Tayanch vaziyat	Vaqt orientatsiyasi	Tipik nutqiy vazifa
umid	Ma'qul natijaning amalga oshish ehtimoli	Ko'pincha kelajak	Ishonch, dalda, iltimos
qo'rquv	Xavfning idrok qilinishi	Hozirgi signal yoki kutilayotgan zarar	Ogohlantirish, tiyilish, yordam so'rash

sog'inch	Qadrli obyekt bilan masofa yoki ayriliq	O'tmish xotirasi va ehtimoliy uchrashuv	Yaqinlikni tiklash istagi, eslash
----------	---	---	-----------------------------------

Jadvaldagi vaqt va vazifa belgilari qat'iy lug'aviy invariantlar emas; ular tanlangan material asosidagi analitik tendensiyalardir.

3. Subyekt, obyekt va baholash

Uch birlikda ham kechinma egasi shaxs sifatida tiklanadi, biroq obyekt turlicha yuzaga chiqadi. Umidning obyektiga maqsad yoki kutilayotgan natija ("g'alabaga umid") mos keladi; natijaga erishish ba'zan boshqa shaxsga ham bog'lanadi [5]. Qo'rquvda obyekt xavf manbai, tahdidli vaziyat yoki uning ehtimoliy oqibatidir. Sog'inchda esa obyekt qadrli shaxs, makon yoki vaqt bo'lagi bo'lib, unga nisbatan hissiy yaqinlik masofa bilan kesishadi [6]. Shuning uchun "umid"ni shunchaki ijobiy, "qo'rquv"ni salbiy, "sog'inch"ni esa ikkisinin oralig'ida deb qo'yish yetarli emas: qadr, ehtimol, ayriliq va nazorat hissi alohida ko'rsatkichlardir.

Birikuvchanlik ham shu farqlarni yoritadi: umid bog'lamoq (natijaga yo'nalgan ishonch), qo'rquv bosmoq (holatning subyekt ustidan kuchayishi), sog'inchdan yonmoq (kechinmaning obrazli intensivligi). Birinchi va uchinchi shakllar lug'at maqolalarida qayd etilgan; ikkinchisi ta'limiy korpusning lug'at izohidagi illyustratsiyada uchraydi [5, 6, 8]. Biroq mazkur uchlik bo'yicha metaforalarning umumtil chastotasini shu kichik tanlamadan aniqlab bo'lmaydi.

Metaforani faqat bitta "his — predmet" qolipiga siqmasdan, kechinma egasi, manbai va o'zgarish jarayonini ajratish freym-semantik tadqiqotlarga ham mos keladi [4].

Muhokama

Tahlilning metodik foydasi shundaki, emotsional mavhum otlarni birgina baho yoki sinonimiya bo'yicha emas, bir necha o'lchamda tavsiflash mumkin. Umid va qo'rquv ko'pincha hali yakunlanmagan hodisaga turlicha baho beradi; sog'inch esa ayni vaziyatda yo'q qadrli obyektga qaratilib, xotira va kutishni birlashtirishi mumkin. Ammo real nutqda umid umidsizlik bilan, qo'rquv ehtiyotkorlik bilan, sog'inch quvonch bilan qo'shilishi mumkin. Shuning uchun uch birlikning pragmatik vazifasi ularning leksik yadrosi va konkret kontekstning o'zaro ta'siridan kelib chiqadi.

Keyingi empirik bosqichda muvozanatli badiiy va publitsistik korpusdan uch leksemaning kamida bir necha yuzta kontekstini yig'ish, omonim yoki ism sifatidagi Umid holatlarini chiqarish, har bir misolda kechinma egasi, obyekt, vaqt belgisi va nutq aktini mustaqil annotatorlar bilan belgilash lozim. Annotatorlar kelishuvini tekshirish hamda janrlar bo'yicha taqsimotni solishtirish bu yerda ilgari surilgan tendensiyalarni sinash imkonini beradi. Hozirgi maqola bu natijalar olinganini da'vo qilmaydi.

Xulosa

Umid, qo'rquv va sog'inch o'zbek tilida emotsional holatni nomlovchi mavhum otlar bo'lib, ularni farqlashda kechinma egasi, obyekt, baho, vaqt orientatsiyasi va nutqiy vazifani birgalikda ko'rish samarali. Umid odatda ma'qul natijani kutish, qo'rquv xavfni baholash, sog'inch esa qadrli obyekt bilan ayriliqni boshdan kechirish atrofida uyushadi. Bu tavsif leksik izohlar va cheklangan illyustrativ materialga tayangan dastlabki modeldir. Mazkur modelning umumlashma kuchini janrlararo korpus tahlili va takrorlanuvchan annotatsiya bilan tekshirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hakimova M. O‘zbek tilida “holat” ma’noli abstrakt nomlar. Uzbekistan: Language and Culture, 2(2), 2022 (saytda 2023-yil 11-mayda e’lon qilingan). <https://uzlc.tsuull.uz/index.php/uzlangcult/article/view/104>
2. Hakimova M. O‘zbek tilida abstrakt so‘zlar sinonimiyasi. Modern Science and Research, 2024. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.science-research.27872>
3. Lenci A., Lebani G. E., Passaro L. C. The Emotions of Abstract Words: A Distributional Semantic Analysis. Topics in Cognitive Science, 10(3), 2018, 550–572. <https://doi.org/10.1111/tops.12335>
4. Neumair P. A., Gehrecke F. M., Hartmann S., Ziem A. A frame-semantic approach to conceptual metaphors in the domain of emotion. Language and Cognition, 17, e6, 2025. <https://doi.org/10.1017/langcog.2024.37>
5. Izoh.uz. “Umid” lug‘at maqolasi. <https://izoh.uz/word/umid> (murojaat: 28.09.2026).
6. Izoh.uz. “Sog‘inch” lug‘at maqolasi. <https://izoh.uz/word/sog%E2%80%99inch> (murojaat: 28.09.2026).